

**ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ  
ԵՎ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑՈՂ ՌԱԶՄԱ-  
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարության առաջին քայլերից էր Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծումը (14.IV.1919): Հետախուզական ծառայության աչքի ընկնող դեմքերից էր Դրոյի դասընկեր Տիգրան Դևոյանցը (ՀՅԴ անդամ): Նա Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսական բանակի գեներալ Պ. Օզանովսկու գլխավորությամբ գործող 4-րդ բանակային կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչն էր: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին գեներալ Պ. Բ. Օզանովսկու գլխավորությամբ գործող գորամասի սպայակազմը հաստատվում է Բզդիրում, ապա Ազգային բյուրոյի կողմից ընտրվում է մի Կարգադրիչ մարմին, որը պետք է զբաղվեր կամավորական ջոկատների կազմակերպման և գործողությունների աշխատանքներով: Այդ մարմնի կարգադրությամբ էլ Բզդիրում ստեղծվում է «Հայկական շտաբ», որտեղ Տ. Դևոյանցը ռուսական Չորրորդ կորպուսի սպայակազմի հետ հարաբերությունների ապահովման պատասխանատուն էր: Ձեռք բերված տեղեկությունները, պայմանավորվածության համաձայն, ուղարկվում էին Ռոստոմին, որը Կամավորական խմբերի կարգադրիչ մարմնի անդամ էր:

1918 թ. մայիսից 1919 թ. երկրորդ կեսն ընկած ժամանակահատվածում հայ հետախույզ Տ. Դևոյանցի կողմից Փարիզ՝ գեներալ Գաբրիել Ղորանյանին ուղարկված հետախուզական բնույթի զեկուցագրերը, որոնք բերում ենք ստորև, առաջին անգամ են ներկայացվում պատմաբանների ուշադրությանը՝ դրանով իսկ լրացնելով այն բացը, որ կա հայկական հետախուզության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ անգամ այդ օրերին պետական անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների ձևավորումը, որն ամեն մի պետականության կայացման կարևորագույն գործառնություններից է եղել է կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Դա հնարավորություն է տալիս ժխտելու այն ստահող և հակազիտական տեսակետները, համաձայն որոնց, հայկական պետականությունը 1918-1920 թթ. ոչ միայն չի հասցրել կայանալ, այլև բոլորովին էլ չի եղել կազմակերպված պետություն, հետևաբար, չի ձգտել ունենալ յուրաքանչյուր պետության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության համակարգ: Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող այս փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում պարզելու, թե ինչ գործունեություն էր ծավալել 1919 թ. երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանի խորքերը գործուղված հայ հետախույզ Տիգրան Դևոյանցը, որին առաջադրանք էր տրվել Կ. Պոլսում հայթայթելու և Երևան ուղարկելու Հայաստանի Հանրապետության համար անհրաժեշտ տեղեկատվություն Թուրքիայում, հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական ռազմափոխ տեղաշարժերի, առանձին գորամասերի տեղաբաշխման և տարածաշրջանում

տեղ գտած ռազմաքաղաքական այլևայլ իրադարձությունների մասին: Այդ տեղեկությունները հետախուզական զեկուցագրերի ձևով կամ ուղարկվում էին Փարիզ՝ գեներալ Գաբրիել Ղորղանյանին, կամ էլ երևանյան հասցեատերերին՝ Զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբին, Արտաքին գործերի նախարարին և այլն: Գեներալ Ղորղանյանին հասցեագրված մեծաթիվ հետախուզական զեկուցագրերն այնուհետև ուղարկվում էին Երևան՝ զինվորական գերատեսչության ղեկավարներին՝ հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ հակաքայլերին ավելի լավ նախապատրաստվելու ակնկալիքով: Սակայն այդ զեկուցագրերից շատերը, որոնցում կարևորագույն տեղեկություններ էին պարունակում Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների, հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական զորքերի նախապատրաստությունների ու սադրանքների մասին, հարկ եղած գնահատականը չստացան զինվորական-քաղաքական այրերի կողմից և մնացին գորոցներում: Այդ ժամանակ շատերը գտնվում էին Սևրի պայմանագրի հիպոսացնող խանդավառության մեջ, ինչը բացրեց հայ քաղաքական-զինվորական գործիչների զգոնությունը, ուստի վերջիններս չկայացրին զգաստ և հեռատես որոշումներ. և այդ ամենը, բնականաբար, էապես խոչընդոտեց անհրաժեշտ և քաղաքականապես արդարացված ռազմավարության ընտրությունը: Այս կարևոր վավերագրերը, 1920 թ. վերջի թուրք-հայկական աղետալի պատերազմից և Հայաստանի Առաջին հանրապետության կործանումից հետո, հանգամանքների բերումով, իրենց հանգրվանը գտան Բոստոնի՝ Հայաստանի Հանրապետության արխիվում:

ՎԻՐԱԲՅԱՆ Վ. Հ.

## N 1

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По достоверным сведениям султан написал в Эрзерум младотурецкому съезду личное письмо с предписанием вырезать всех христиан на случай вынесения Парижской конференцией решения, не соответствующего чаяниям Турции, и начать активные действия против союзников.

Бывший командующий VI армией **Халил паша**<sup>1</sup> и Кючук Талеат бежали из тюрьмы, откуда поедут в Эрзерум для руководства добровольческим движением. Демобилизация VI армии произошла в Урфе и в Диарбекире. Главные же силы VI армии направились в Битлис, где распустили аскеров свыше 25-летнего возраста. Остальные аскеры призывного возраста остались в Битлисе, где и ныне находятся.

До 120 орудий VI армии отправлено частью в Диарбекир, Алеппо и Конию, а частью в Битлис. Часть демобилизованных аскеров VI армии в Конии записались в отряды четников. В Зонгулдаке стоит 32-я дивизия (94, 95, 96

полки), в Стамбуле – 30-я дивизия X корпуса. Все офицеры 51 полка 12 корпуса поступили в Киликии в жандармейские полки. 150 же офицеров 12 корпуса поступили в Адане на гражданскую службу. Пулеметы и 15 орудий 7-12-17 см калибра и 3500 винтовок 12 корпуса спрятаны в Адане у турок. Находившаяся в Джебел Берекяте (Киликия) 48-я дивизия раздала при расформировании свое оружие населению следующим образом: начальнику четников курду Хуршид аге – 2 пулемета, 600 винтовок, Гаджи аге из Ислагии – 2 орудия и 800 винтовок, Девриму Ходже (Дерибей) – 2 орудия, 1200 винтовок. В Джиганском и Козакском районах населению – 800 винтовок. Все оружие складов в Сисе, Аджине, Мерсине и Тарсоне роздано мусульманскому населению.

В последнее время в Константинополе была организована партия “Иттиад Мугамеддин”, которая имеет в Киликии 6000 членов. Цель этой партии – притеснять армян Киликии, чтобы они эмигрировали. В районе Киликии хорошо вооружены (турки), и там тайно работают до 200 офицеров по формированию отрядов четников. В Киликии – 30 четников. В Эскишехире – 800 четников. В Ушаке образовалось правительство четников (по железнодорож. пути Смирна – Афион-Карахисар). Это четническое правительство телеграфировало в Константинополь и Кетак мютесаррифу с требованием выслать ему денег и припасы.

Положение армян в провинциях изо дня в день становится более тяжелым. В Сивасе до 10.000 армян. В Новой Малатии за последнюю неделю были частичные убийства армян. По непроверенным данным, из Эрзерума председатель Совета министров получил сведение о больших успехах турок в Карсском направлении, где будто ими взято в плен 200 армян солдат и милиционеров. В столице циркулируют упорные слухи о взятии турками Карса.

**N 4**

**14 августа 1919 г.**

**г. Константинополь**

**Капитан Девоянц**

**P.S. Подробности посылаю в Эриван, а краткие сводки – вашему превосходительству.**

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնառն),  
թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:

**N 2**

**Его превосходительству генералу Корганову**

**Рапорт**

Бывший каймакам Брусы, полицмейстер Эрзерума сотрудник **Кемаля паши**<sup>2</sup> в деле организации добровольческого движения в Анатолии сын Махмуд Хедим-бей

Азиз-бей прибыл в Константинополь и выставил свою кандидатуру на должность начальника внутреннего политического отдела Министерства внутренних дел. Младотурки имеют задачу систематически занимать в центральном правительстве все ответственные места. Из разных местностей Малой Азии – Смирны, Айдина, Конии, Брусы – сотни турок, курдов, черкесов с разными протекциями от турецких властей получают удостоверения и кормовые деньги и идут в Азербайджан для “службы родине”.

Каймакам Плазаны вооружил всех местных крестьян, способных носить оружие.

Представитель Грузии в Константинополе Рихцладзе (Пера-палас) часто встречается с кобулетским Чурук Сули Махмуд пашою и ведет переговоры с младотурками о совместных действиях против армян, добровольческой русской армии и союзников.

В районе Айдина в горах собралось около 50000 турок, из коих младотурки забирают четников и отправляют частью в Эрзерум.

Все турецкие партии в Трапезундском вилайете объединились и действуют по инструкции **партии “Движение и прогресс”**<sup>3</sup>. После Эрзерумского съезда постановили оказать сопротивление всем попыткам к занятию турецких территорий. В Трапезунде, Ризе, Унии и вообще в Лазистане до Эрзерума население великолепно организовано, и поддерживается связь с Аджарией и Азербайджаном. По непроверенным сведениям к 14 августа **Энвер**<sup>4</sup>, поступив в Эрзерум, через несколько дней вернулся в Азербайджан. Под видом красного полумесяца в Трапезунд прибывают четники в головных уборах “Энверие”. В Трапезунд вернулся и известный четник-младотурок Нешад. Правительство мобилизовало всех 19-летних. Христианское население вследствие угроз со стороны турок покидает Сивасский вилайет и прибывает в Константинополь.

Столицей Эрзерумского правительства предполагается объявить Мамурет-уль-Азиз (Харпут). Часть дерсимских курдов – Кер Мустафа паша, Гангозаде выразили покорность Мустафе Кемалю. При Кемаль паше находятся несколько индусов-офицеров, которым представлены ответственные места. При столкновениях с союзниками Энвер должен приехать в Эрзерум.

На основании просьбы населения, чтобы образовать абсолютное большинство для препятствования образованию Армении, правительство постановило находящихся в районе Конии 50000 и Ангоры 40000 беженцев турок и курдов переселить в Ванский, Мушский и Битлисский районы. Сторонники Кязима паши “арестовали” отправленного в Баликесир, Ушак

командующего бандой жандармерии Али Кемалья пашу, который под этой маской ареста примкнет к Мустафе Кемалю паше.

Части 11 дивизии, находящиеся в Ване, стянуты в Баязетскую долину (33, 126, 127 полки), 50, 51, 34 полки 9 дивизии в составе 2000-2500 штыков в возрасте 20-24 лет находятся в районе Эрзерум-Гасанкала. 3-я дивизия в Ольтинском направлении. До 500 аскеров 3-й дивизии в Трапезунде. 106, 107, 108 полки 36 дивизии не входят в состав 36 корпуса. 36 дивизия в конце апреля прошла через Эрзерум на Сивас и дальше. Во всех дивизиях 15 корпуса насчитывается от 2000 до 2500 штыков, но пополняются новобранцами 19-летнего возраста.

Из Эскишехира от 22 августа сообщают следующее: младотурки выпустили в город длинное воззвание, в котором, обрисовав угрожающую Турции опасность, подробно описывая события в Смирне, действуя на патриотическое чувство, призывают турок усилить четническое движение для формирования народной армии. Они нуждаются в людях и в деньгах. Центры формирования народной армии – Ангора, Ушак и Алашкерт. После выпуска воззвания сразу же младотурки перешли к делу. Ныне весь правительственный механизм находится в руках прибывшего из Ангоры каймакама Атифа, который утвердился в здании “Штаба дивизии” и отдает распоряжения. По его распоряжению из Ангоры прибыли в селение Гаршеир 200 аскеров. Находившиеся в высылке младотурки вернулись и с местными деятелями партии “Единение и прогресс” имели постоянно совещания. Они вызвали к себе богачей и потребовали от них денег для потребностей народной армии. В Кетаки также приступили к мобилизации и сбору денег. Положению христиан в этих районах грозит опасность. Из Биледжика сообщают, что деятельность и формирование четнических отрядов там продолжается.

№ 9

23 августа 1919 г.

г. Константинополь

Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արիւիւ (Բնստոն),  
թիւ 9/9, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

## N 3

**Его превосходительству генералу Корганову  
Ваше превосходительство!****Рапорт**

Организаторами Народной армии “Милли Ташкилат” в Диарбекире, Сгерте, Харзане и Битлисе являются делегат Пелерджия Атар Гакки-бей, Шевки-бей, бывший командующий жандармами в Смирне, ныне находящийся в Диарбекире полковник в отставке Азиз Пиранджи Ситки и диарбекирские Кер Юсуф и Джемиль пашазаде, Версизаде. Они принудительно собирают от населения деньги для препятствования образованию Армении. В Сгертском и Битлисском районах набирает четников курдский вождь Бишарэ Чато. Находящиеся в этих районах вооруженные курды примыкают к Народной армии. Мушский вождь курдов Гаджи Муса бек назначен Мустафой Кемаль пашой командующим всеми курдскими силами Мушской долины.

Харпутский вилайет также примкнул к добровольческому движению. Инициатором этого движения в Харпуте был местный богач Ахмед бей, который и управляет областями.

В распоряжение партии “Единение и прогресс” поступило много денег. Везде в Турции образованы комиссии по сбору денег. Несогласных с этим национальным движением и не платящих установленного комиссией взноса убивают. Во главе формирования Народной армии в районе Хозана (близ Арабкира), Теврига, Педорики стоят Деп ага и дерсимский Эрзе. По слухам, в Харпутской области уже записалось в Народную армию до 50000 турок и курдов (преувеличено). К четническому движению примкнули из четников племя “Гошма” и “Гомог”. Во главе четников черкесов стали Гошзаде Муса бек, Канболат-бейзаде Осман-бей и Гошма Гасан-бей. Они обещали выставить до 2500 сабель конницы.

Бежавший из Батума Нури паша прибыл в Эрзерум. Родственник Энвера – бывший командующий 6 армией Халил паша, находится в районе Баликесира, откуда он намерен выехать в Азербайджан.

Штаб 11 кавказской дивизии и 34 полк – в Баязете, 33 полк – в Ардчише, 18 полк – в Ване. В роте 11 дивизии 60-70 аскеров. Штаб 5 дивизии (III корпуса) в Амасии. 5-ая дивизия расположена в районе Амасии. Штаб 15 корпуса решено перевести из Эрзерума в Эрзинджан. 9 дивизия в Эрзеруме. Штаб 3 дивизии и 7-ой полк (15 корпуса) в Трапезунде, 8 полк в Байбурте. Предполагается штаб 3-й дивизии – перевести в Гюмуш-хане. 12 дивизия

(штаб) – в Хорасане. 30 и 31 полки 10 дивизии – в Константинополе, а 32 полк – в Зонгулдаке. 1-ая дивизия – в Измирском районе.

N 10

24 августа 1919г.

Капитан Девоянц

г.Константинополь

Հայաստանի Հանրապետության արիւիւ (Բուստոն),  
թիւ 9/9, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:

N 4

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Командир 20 корпуса **Али Фуад паша**<sup>5</sup> из Ангоры со 150 всадниками поехал в Сиври Хисар и, согласно постановлению Сивасского конгресса, прогнал со службы сторонников Константинопольского правительства, назначил своих и объявил мобилизацию.

Из Амасии в Чорум прибыл из Народной армии бинбаши, арестовал мютесаррифа и объявил мобилизацию. Каймакам Эскишехира и Афион-Карахисара примкнул к “Милли”.

В Гонии (в Конии – В. В.) четники захватили телеграф.

В Ангоре четники заняли почту, телеграф. В Миллет-бахчеси, в Ангоре состоялся большой митинг, где младотурки объявили себя большевиками и нашли одобрение населения. Все население Ангоры вооружено, и вооруженные хозяйничали по городу. Из Хозката христиане, думая, что в Ангоре безопасно, бегут туда, состоявший мютесаррифом Скутари, а потом Синопа Масар Тефик примкнул к “Милли”. Энвер паша находится в сношениях с Мустафа Кемаль пашой и подписывается как фельдмаршал Энвер.

В селениях Конии четники приглашают мухтаров и имамов, объясняют им положение Турции и центрального правительства и приказывают не платить податей и налогов центральному правительству. Одновременно с этим четники облагают население взносами в пользу “Ташкилата Милли”. Командующий четниками в Алашенд Сулейман-бей сделал циркулярное предписание всем правительственным чиновникам оказать содействие всем чинам “Милли”. Иначе идут угрозы. По предписанию Мустафа Кемаль паши,

все курдские шейхи объединились. Участились нападения курдских банд на сирийцев.

**N 18**

**17 сентября 1919 г.**

**г.Константинополь**

**Капитан Девоянц**

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնառն),  
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:

**N 5**

**Его превосходительству генералу Корганову**

**Рапорт**

В Малатию прибыл видный член партии “Единение и прогресс” Аю заде Абдурахман эфенди, который стал по инструкциям от Мустафы Кемалья паши собирать четников и формировать отряды “Милли”.

По агентурным сведениям, в Эрзеруме находятся штабы 15 корпуса, 9 дивизии и “Милли”. Формированием отрядов четников заняты офицеры 15 корпуса под наблюдением командира 15 корпуса **Карабекира Кязима паши**<sup>6</sup>. Только надежные четники и младотурки – члены партии “Единение и прогресс” получают в месяц по 30-35 лир жалованья. В последнее время в селения принимают под четники всех, способных к ношению оружия, и их определяют в отряды четников. Большинство таковых жалованья не получают и дезертируют. Четники в селениях налагают контрибуции, отбирают продовольствие и скот у крестьян. В Эрзеруме находится 150 армян и 50 греков. В районах Хиги, Гасан-Калэ и Кепри-Кея курдские четники, вооруженные Мустафа Кемаль пашой, грабят самих турок. Из Трапезунда через Эрзинджан в Эрзерум заняты четниками Мустафа Кемалья.

Партии в Константинополе: 1) сторонники Хиналэддина, состоящие из молодежи, имея своим органом “Алемдар”, и 2) сторонники полковника Садык-бея, которые заявляют, что они составляют фундамент партии.

Губернатор Сиваса Решид-бей был вызван в Константинополь. Решид-бей при выезде из Сиваса по пути получил распоряжение министра внутренних дел вернуться на свое место. Сторонники Мустафа Кемалья при возвращении Решида в Сивас, устроили ему, как признак победы над константинопольским правительством, торжественную встречу. 17 сентября члены правительства на заседании Сената, сделав подробный доклад о развитии в стране четнического движения, сообщили также, какими путями и сколько союзнических войск

должны быть отправлены внутрь страны для оккупации части Анатолии. Правительство отпустило в распоряжение депутатов парламента Смирны (турок) крупную сумму денег для пропаганды против оккупации греками Смирнского района. По полученным Портой сведениям, происходит концентрация четников в Ангоре. Мустафа Кемаль паша телеграммой на имя султана, заявляя о своей покорности султану, объявляет, что он не признает Константинополь за правительство и что он является диктатором самостоятельной Анатолии. В Родосте имеется один полк аскеров. В последнее время по сообщению из Родосты, Адрианопольский губернатор лично записал в четники 500 человек.

Из Эрегли от 14 сентября сообщают следующее: “Мютесарриф Нигдэ арестовал в Эрегли сторонников константинопольского правительства и отправил в Сивас. Имамом в Эрегли четникам отдан приказ для очистки молитвенных домов и мечетей для 8000 войск”. Четники, обобрав население в Афион Кара Хисаре, собирались со стороны Эрегли и Афион-Карахисар наступать на Конию, которая считается центром итиллафистов.

Со стороны Мустафы Кемаля паши в Константинополь прибыла делегация из 4 лиц и вместе с докладом **Эсад пашой**<sup>7</sup> и командующим жандармами Кязим пашой представилась султану. Правительство постановило отправить видного деятеля партии “Единение и прогресс” Эсада пашу и Кямиля пашу с делегацией в Анатолии для переговоров с лидерами “Ташкилата Миллие”.

Командиром 12 корпуса назначен бывший командующий в Йемени Кара Саид паша. Назначенный правительством на должность командира 20 корпуса Гамди паша командиром 20 корпуса Сеид пашою взят в плен. Мост близ Биледжика взорвали четники местечка Гава. В Брусском вилайете близ селения Гараджа-бей идут стычки между арнаутами и черкесами из-за назначения каймакамом Гараджа-бея вместо черкеса Осман-бея – арнаута.

**N 49**

**22 сентября 1919 г.**

**г. Константинополь**

**Капитан Девоянц**

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնատոն),  
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:



турок, т. к. они нам ничего не сделали. Ведь индусы – магометяне молятся в наших мечетях. По происхождению же англичане-солдаты не вступят в нашу территорию, т. к. для англичан война кончилась. Все англичане – солдаты сбросили винтовки и заявили, что мы больше не пойдем воевать, т. к. война кончилась. С этой точки зрения наш вопрос находится в самом благоприятном для нас положении. В Гахатии объявлена мобилизация христиан и мусульман. Неподчиняющиеся будут расстреляны”.

В Гахатии арестовывают 8-10 армян и греков и спрашивают их – кого признаете: Константинопольское правительство или “Милли”? Армяне отвечают, что признают Сивас, а греки – Константинополь. Армян освобождают, а греки продолжают сидеть в тюрьме. В Сиври Хисаре Али Фуад паша зовет 175 видных турок и, объявив им, что “образовалось Сивасское правительство, имеем большую армию, которая вскоре прибудет в Сиври Хисар, посему все местное население должно примкнуть к нам”, поэтому требуется от них подписка в признании населением Сивасского правительства. На это ему отвечают: “Вопрос серьезный и т. к. относится к самому населению, поэтому следует спросить мнение самого населения”. “В ответ на это Фуад паша требует от присутствующих подписать приговоры, но, получив отказ, приказывает арестовать их. На это собираются турчанки, бьют камнями окна Фуада паши. Последний освобождает 132-х, а 43-х отправляет из города в неизвестном направлении.

В Н газеты “Иттидал” от 21 сентября, выходящей в Эскишехире, есть приказ, в котором говорится, что штаб 20 корпуса утвердился в Эскишехире, и приказывает офицерам 20 корпуса в течение 15 дней прибытия в Эскишехир, иначе грозя наказаниями. Из Кара-Базара (в 20 километрах от Эскишехира), арестовав, национальные силы отправили в неизвестном направлении 15 видных турок. Турецкое население в провинциях в страхе, и свои семьи богачи перевозят в Константинополь. Мютесарриф Карахисара перешел на сторону “Милли”.

**№ 22**  
**23 сентября 1919 г.**  
**г. Константинополь**

**Капитан Девоянц**  
Հայաստանի Հանրապետության արիւիվ (Բնստոն ),  
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:

## N 7

## Его превосходительству генералу Корганову

## Рапорт

В правительственных кругах циркулирует слух о том, что Энвер со своими многочисленными последователями прибыл в Эрзерум. Правительство запросило об этом Эрзерумского губернатора.

Вождь курдов Кер Гуссейн паша, месяц тому назад получив от Адил-бея 5000 лир, с 4000-5000 курдами-беженцами выехал в район Мелазкерда для формирования “Милли”. Ныне Кер Гуссейн паша требует денег, заявляя, что его люди умрут от голода.

Англичане потребовали удаления Синопского мютесаррифа Мазгар Теффика, который там является руководителем “Милли”, но Теффик не послушался. Правительство обратилось к “Ташкилату Миллие”. 3 ноября утром в окрестностях здания В. Порты были наклеены прокламации с надписями “ферелд вэ физан” за подписью Кизил Килидж, в которых требуется от правительства или “разогнать “Ташкилата Миллие”, или уйти с кабинета. Если даже придется пролить кровь, они не должны останавливаться ни перед чем, чтобы спасти родину от угрожаемой опасности”.

В Атабазаре идут аресты противников “Милли”. Лидерам партии “Иттихад” было предложено правительством (Садык и Эсаабеддин-бею) помириться с “Милли”, на что был получен отклик. Кроме Февзи паши, для переформирования сил “Милли” в район Кайсарии и Сивасского вилайета на днях выедет комиссия под председательством Фериг Хуршида паши.

Мустафа Кемаль паша выпустил объявление, в котором заявляет, что Айдин, Кония, Адана, Мосул не должны отделяться от Турции.

Из Мардина за подписью председателя **“Комитета защиты прав Анатолии и Румелии”**<sup>9</sup> получена телеграмма от имени 25000 населения – протесты против желания французов занять Диарбекирский вилайет. Курдские клубы в Сгерте, Диарбекире, Палу, Харпуте и Малатии закрыты.

Боями против греков на Айдинском фронте руководят начальник 23 дивизии Омер Лутфи бей и жандармский полковник Халид-бей, находящиеся в Афион-Карахисаре. Они арестовали мютесаррифа Махмуд Мамра и отправили его в Назилли.

В район Агверана бои между силами “Милли” и их противниками продолжаются. Из Афион Кара Хисара посланы конные и пешие части 23

дивизии на помощь силам “Милли”. Противники “Милли” арестовали каймакама Босгира и мюдиров селений. Руководитель движения против “Милли” бывший шеф департамента полиции Халис эфенди с 1500 вооруженными людьми занял нагие (участок) – уезд Хатун-Сарай, что в 35 километрах от Конии. Отправленная из Конии примирительная комиссия арестована противниками “Милли”. Противники “Милли” объявили, что они борются против тех, у кого нет бороды и носят пенсне. Из 12 корпуса также отправлена (из Конии) в район Босгира сила для подавления восстания против “Милли”.

Согласно приказанию генерала Алемни, гор. Айдын занят английскими войсками. У англичан в плену имеются 123000 пленных офицеров и аскеров (турецких).

**N 49**

**4 ноября 1919 г.**

**г.Константинополь**

**Капитан Девоянц**

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն),  
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:

#### Պատմագիտական մի կարևոր ստուգաբանություն

Ստորև բերվող վավերագրի՝ հետախուզական գեկուցագրի (որի հեղինակը հայ հետախույզ Տիգրան Դևոյանցն է) գիտական շրջանառությամբ նպատակ ունենք արդեն ինչ-որ չափով հայտնի մի շարք հարցերում որոշակի շտկումներ և հավելումներ կատարել: 2009 թ. հրապարակած մեր մենագրության մեջ ՀՀ Զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի հետախուզական ամփոփագրի՝ մանրագնին քննությունը ցույց է տալիս, որ նրանում բերված տվյալները թուրքական բանակի թվակազմի վերաբերյալ, ըստ էության, վերցված են Տիգրան Դևոյանցի կողմից, 1919 թ. նոյեմբերի 7-ին Փարիզ՝ գեներալ Գաբրիել Ղորղանյանին ուղղած թիվ 51 գեկուցագրից<sup>1</sup>, որն արդեն ինչ-ինչ պատճառներով հայտնվել էր Հայաստանի Հանրապետության՝ Բոստոնում պահ տրված Կենտրոնական արխիվի պահոցներում: Ռ. Մահակյանի հրապարակման նյութը որոշակի կտրրվածքով արտահայտում է հենց վերը բերված փաստաթղթերի բովանդակությունը<sup>2</sup>: Հեղի-

<sup>1</sup> Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920 թթ.. Ե., «Լուսակն», 2009, էջ 332-333:

<sup>2</sup> Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

<sup>3</sup> Մահակյան Ռ. Հայկական բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Տիգրան Դևոյանի գեկուցագիրը թուրքական բանակի մարտակազմի վերաբերյալ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1- 2, 2010, էջ 470 - 480, 481- 483:

նակի հրապարակած արխիվային վավերագրում, թվագրված է 1921 թ. հունվարի 10-ով, բերված են հետաքրքիր տվյալներ թուրքական բանակի թվակազմի մասին. այն գործնականում արտացոլում է ավելի վաղ շրջանի վավերագրերի բովանդակությունը, ինչպես նաև ընդգրկում է 1920 թ. ապրիլի 5-ի թիվ 14 հետախուզական ամփոփագիրը, գեներալ Գ. Ղորղանյանին հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի զեկուցագիրը, որոնք նախկինում բոլորովին հրապարակված չեն եղել, ինչպես և Ռ. Սահակյանի կողմից շրջանառված արժեքավոր փաստաթուղթը, և գործնականում լրացնում են մեկը մյուսին: Դրանք մեզ օգնում են որոշակի վերանայումներ կատարել անհրաժեշտ ճշգրտումներ անելով պատմաքաղաքական բնույթի վավերագրերի ժամանակագրության մեջ:

## N 8

## Его превосходительству генералу Корганову

## Рапорт

Согласно постановлению Сивасского правительства, из Сиваса и Эрзерума отправлены пропагандисты в занятые англичанами территории для возбуждения местного населения против англичан, в особенности в районах Ниссибина, Мосула и Дезира.

Движение в этих местностях создано с сентября месяца. Задача командиров “Милли” – в первую очередь вооружить курдских аширатов нагорных местностей, а также аширатов, проживающих на более возвышенных местах Месопотамии, которых “Милли” возбуждают для активного выступления против англичан. Руководителем этого движения является шейх Махмуд, предводитель Карабекира Кязима паши.

По вновь состоявшемуся соглашению между Турцией и союзниками, в Турции должно быть 9 корпусов = 54503 человека. Каждая дивизия должна иметь 2020 человек. Кроме

этого числа, в состав каждого корпуса войдут 1567 человек.

20 дивизий по 2020 чел. = 40400 чел.

При 9 корпусах по 1567 чел. = 14103

Итого 54503 чел.

Так как 12 и 9 дивизии имеют больше установленной нормы 2296 человек, а имеется сейчас под оружием 39947 чел. (не хватает 14556 чел.), то союзники разрешили мобилизовать 12260 человек, к чему приступлено.

В докладах военного министра по этому поводу говорится, что из 15 корпуса (Эрзерума) за месяц дезертировало 1000 аскеров, что аскеры 15 корпуса несут службу в крепости.

30 октября на фронте Сомы разведывательные отряды сил “Милли” вошли в соприкосновение с передовыми греческими отрядами. 31 октября со стороны селения Паша кей полк пехоты и полк кавалерии с двумя батареями вступили в

бой с национальными силами, но под натиском превосходящих сил турок вынуждены были отойти.

Бывший каймакам Измира Ахмед Энзювар-бей в районе Мангары, собрав вокруг себя достаточное количество черкесов, начал действовать против “Ташкилата Миллие”. Из Мангары Ахмед-бей перешел в селение Шамли, что в 35 километрах от Баликесира. Здесь к нему присоединились 16 начальников четников со своими маленькими отрядами, во время боя в районе Шамли адъютанта командира 5 корпуса (ныне 20-ый корпус) Гамди паши – юзбаши Кемаля-бея, национальные силы берут в плен и отправляют в штаб “Миллие” для предания военному суду. Ныне, чтобы скомпрометировать это движение, штаб “Миллие” выпустил прокламацию, в которой говорится, что при пленных найдены английские деньги и возмущающие население прокламации, которые вручены представителям Франции, Италии и Америки. В высших сферах циркулируют слухи о предстоящей отставке премьер-министра, которого сменит Зехи паша.

Командир 20 корпуса Али Фуад паша отречен от командования корпусом. Врид. Комкора назначен начальник 24 дивизии.

Адъютант военного министра Абид-бей должен сопровождать идущего в провинции для переформирования национальных сил Хуршида паши.

Сивасское правительство приказало своим подотделам арестовывать тех, кто будет посылать телеграммы на имя Константинопольского правительства с протестом против деятельности национальных сил.

N 51

7 ноября 1919 г.

г.Константинополь

Капитан Девоянц

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բնատոն),  
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:

## ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խալիլ փաշա – VI թուրքական բանակային կորպուսի նախկին հրամանատար:
2. Մուստաֆա Քեմալ փաշա – 1918 թ. նոյեմբերի վերջին – 1919 թ. սկզբին Մուստաֆա Քեմալ փաշան հայտնվում է Արևելյան Անատոլիայում՝ կապված 9-րդ բանակում կատարվող տեսչական ստուգումների հետ: Փարիզի վեհաժողովի պահանջով անհրաժեշտ էր սահմանափակել թուրքական զորքերի քանակը. քեմալականները առերես տվեցին իրենց համաձայնությունը, սակայն իրականում, օգտվելով Դաշնակիցների բացահայտ թողտվությունից և անհետևողականությունից, խնդրին ձևական բնույթ տվեցին և թուրքական զորուժի թվաքանակը թաքցնելու նպատակով զբաղվեցին զորամասերի համարները փոփոխելով, օրինակ, 9-րդ

բանակը քողարկվեց 3-րդ բանակի անվան տակ: 1919 թ. սեպտեմբերին նրա ղեկավարությամբ տեղի է ունենում Սվազի՝ Իրավունքների պաշտպանության ընկերության համաթուրքական կոնգրեսը, որն ընտրում է ներկայացուցչական կոմիտե՝ Քեմալի նախագահությամբ, այսինքն՝ դառնում կառավարություն՝ որպես հիմնարար սկզբունք ընդունելով «ազգային սուվերենության» գաղափարը: Մ. Քեմալի ճնշման տակ 1919 թ. աշնանը մեծ վեզիր **Դամադ Ֆերիդ փաշայի** կաբինետը հրաժարական է տալիս: 1920 թ. մարտին «Միլլի» ազգայնական շարժման ուժերը գրավում են Անկարան, խորհրդարանը ցրվում է, որից հետո Անկարայում հրավիրվում է Ազգային մեծ ժողովը: 1923 թ. հռչակվում է Թուրքիայի հանրապետությունը, իսկ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը դառնում է դրա առաջին նախագահը:

3. **«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն, իթթիհադ** – հիմնադրվել է 1889 թ., որի նպատակն էր Թուրքիայի սահմանադրական վերակառուցումը: 1908 թ. կուսակցության գործունեության հետևանքով գահընկեց է արվում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, և վերականգնվում է 1876 թ. վերացված սահմանադրությունը: Սակայն իշխանության գլուխ եկած իթթիհադականները 1915 թ. իրագործում են հայոց ցեղասպանությունը: 1919 թ. վերջին – 1920 թ. սկզբին տեղի ունեցած դատավարությամբ ռազմական դատարանը կուսակցության պարագլուխներին դատապարտեց հեռակա մահապատժի, որը, սակայն, իրագործվեց միայն «Նեմեսիս» ծրագիրն իրագործողների՝ հայ վրիժառուների կողմից:

4. **Էնվեր փաշա (1881-1922 թթ.)** – 1906 թ. մտնում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ, գործուն մասնակցություն է ունենում 1908 թ. երիտթուրքական պետական հեղաշրջմանը: Բալկանյան երկրորդ պատերազմի ավարտին, խաղաղ բանակցությունների ժամանակ Էնվեր բեյն իր համախոհների հետ 1913 թ. հունվարի 23 -ին պետական հեղաշրջում է իրագործում, սպանում է ռազմական նախարար Նազըմ փաշային և հարկադրում Քյամիլ փաշային պաշտոնաթող լինել: 1914 թ. Էնվերը նշանակվում է Թուրքիայի ռազմական նախարար: 1919 թ. հունվարի 1-ին դաշնակիցների պնդմամբ, օսմանյան կառավարության հրամանագրով հեռացվում է բանակի անձնակազմից և հուլիսին Մուստաֆա Քեմալի նախագահությամբ հրավիրված ռազմական դատարանի որոշմամբ հեռակա կարգով դատապարտվում մահապատժի: 1922 թ. հուլիսի 4-ին Կարմիր բանակի դեմ Բուխարայում (Միջին Ասիայում) տեղի ունեցած մարտերի ընթացքում գնդակահարվում է Հակոբ Մելքումովի կողմից:

5. **Ալի Ֆուադ փաշա** – բրիգադի գեներալ, Անգորայում տեղաբաշխված XX բանակային կորպուսի հրամանատար: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին գործուղվում է Սիրիա, իսկ 1916 թ. գարնանը՝ հյուսիս-արևելյան ռազմաճակատ, որտեղ հունիս-օգոստոսին մասնակցում է ռուսների դեմ Էրզրումի ուղղությամբ ընթացող ռազմական գործողություններին: Սվազի կոնգրեսից (1919 թ. սեպտեմբերի 4-2) հետո դառնում է Արևմտյան Անատոլիայի ազգայնական բոլոր ուժերի ղեկավարը: 1920 թ. Ալի Ֆուադ փաշան ստանձնում է Մոսկվա ուղարկվող արտակարգ հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնը, 1921 թ. մարտին նշանակվում է Թուրքիայի դեսպան ՌԽՖՍՀ-ում, իսկ 1922 թ. հունիսին ընտրվում է մեջլիսի անդամ

և Իրավունքների պաշտպանության ընկերության ԿԿ-ի նախագահ, 1924 թ. դառնում է առաջադիմականների կուսակցության գլխավոր քարտուղարը:

**6. Կարաբեքիբ Քյազիմ փաշա** – Էրզրումում տեղաբաշխված XV բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ, պրոֆեսոր: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, 1915 թ. գլխավորել է բանակային XIV կորպուսը, եղել է I և VI բանակների շտաբի պետ: 1918 թ. դեկտեմբերի 22-ին նշանակվել է Կովկասյան I բանակային կորպուսի հրամանատար, 1919 թ. մարտի 2-ին՝ XV բանակային կորպուսի հրամանատար: Թուրքական «Միլլի» ազգայնական շարժման ժամանակահատվածում Արևելյան (Կովկասյան) ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարն էր և 1920 թ. աշնանը գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական պարտության գործում, էական դերակատարություն է ունեցել 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի տխրահռչակ պայմանագիրը կնքելու հարցում: 1921 թ. հոկտեմբերին, Կարսի կոնֆերանսում գլխավորել է թուրքական պատվիրակությունը, ՌԽՍՖՍՀ-ի, անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև կնքելով պայմանագիր: 1923 թ. ընտրվել է մեջլիսի պատգամավոր, դարձել առաջադիմական՝ հանրապետական կուսակցության անդամ: Մ. Քեմալից հետո գլխավորել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը:

**7. Հսադ փաշա** – թուրքական քաղաքական գործիչ, 1920 թ. առաջադրվել է նախարար:

**8. Իզզեթ փաշա** – թուրքական բանակի մարշալ, սուլթանի գեներալ-համհարզ, սենատոր: 1908 թ. երիտթուրքական պետական հեղաշրջումից հետո նշանակվել է Գլխավոր շտաբի պետ, այդ պաշտոնում էլ մասնակցել թուրքական բանակի վերակառուցմանն ուղղված՝ Ֆոն դեր-Հոլցի՝ գերմանական առաքելության աշխատանքներին: 1913 թ. Բալկանյան պատերազմի ժամանակ զբաղեցրել է օսմանյան բանակի փոխ-գեներալիսիմուսի պաշտոնը, իսկ պատերազմի ավարտից հետո դառնում է ռազմական նախարար: Նրան այդ պաշտոնում 1914 թ. փոխարինում է Էնվեր փաշան: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կովկասյան ճակատում գլխավորել է II թուրքական բանակը: 1918 թ. թուրքական պատվիրակության կազմում մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին: 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ից մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 9-ը զբաղեցրել է մի շարք նախարարական պաշտոնները: Նաև եղել է մեծ վեզիր:

**9. Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե** – Ստեղծվել է 1919 թ. հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 6-ը՝ թուրք ազգայնականների՝ Էրզրումում հրավիրված կոնգրեսի ընդունած որոշման համաձայն: Այդ կոնգրեսում պարզվեցին թուրքական ազգայնական շարժման նպատակները և գործելակերպը: Ընդունված բանաձևում հռչակվեց արևելյան վիլայեթների ամբողջականության անխախտության, թուրքական «ազգային սուվերենության» սկզբունքը, որն ամրակայվեց Սվազի կոնգրեսում: Այդ կոնգրեսները Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության խնդիրը համարեցին անխախտելի և ոչ ենթակա վերանայման, իսկ դրա դեմ հանդես եկողներին դավաճաններ՝ միաժամանակ պահանջելով սուլթանի հեռացումը քաղաքական ասպարեզից և Դամադ Ֆերիդ փաշայի կաբինետի հրաժարականը: